

Niepełnosprawność, praca rynkowa i nierynkowa w perspektywie polityki życia i otwierania „okien możliwości”

Ewa Germanowska

 0000-0002-3169-9841

Uniwersytet Warszawski,

Instytut Stosowanych Nauk Społecznych,

ul. Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa

Abstrakt

W społeczeństwach współczesnych praca zawodowa osób z niepełnosprawnościami i programy aktywizacji zawodowej stały się normą, a ich prawo do pracy na równi z innymi osobami oraz promowanie równych szans w zakresie szkolenia i zatrudnienia wyznaczają kierunki działań w polityce międzynarodowej i krajowej¹. Niepowodzenia licznych programów aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnościami stawiają pytanie o granice aktywizacji, ograniczenia procesu normalizowania rynkowych polityk i ideologii pracy. Zmieniające się style życia i pracy wzmocniają wybory alternatywne i proces akceptacji innych form pracy, które mogą obejmować m.in. pracę opiekuńczą, pracę społeczną, zarządzanie chorobą, rehabilitację. W tym kontekście „odmowa pracy” (*refusal to work*) może stać się usankcjonowanym wyborem. Nawiązując do Giddensowskiej koncepcji polityki emancypacji i polityki życia w społeczeństwach późnej nowoczesności, warto zastanowić się nad alternatywnymi w stosunku do pracy rynkowej formami pracy i wyborami stylów życia. Obecne działania polityczne skupione są przede wszystkim na zwiększaniu aktywności zawodowej osób z niepełnosprawnościami. Nie można jednak wykluczyć, że w procesie kreowania polityki i w grach politycznych [Kingdon 1995] pojawią się nowe rozwiązania i powstaną „okna możliwości” dla uznania alternatywnych form pracy. We wprowadzaniu nowych rozwiązań i otwieraniu „okien możliwości” kluczową rolę będą odgrywać środowiska osób z niepełnosprawnościami.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność, niezależne życie, praca rynkowa i nierynkowa, odmowa pracy

1 Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz. U. 2012, poz. 1169).

Disability, market and non-market work in the perspective of the policy of life and opening “windows of opportunities”

Summary

In modern societies, professional work of people with disabilities and professional activation programs have become the norm. Their right to work on an equal basis with others and the promotion of equal opportunities in the field of training and employment set the directions of action in international and national politics. The failures of numerous professional activation programs for people with disabilities raise the question of the boundaries of activation and limitations of the process of normalizing market policies and work ideologies. Changing lifestyles and work styles strengthen alternative choices and the acceptance process for other forms of work, which may include, among others, caring work, social work, disease management, rehabilitation. In this context, “refusal to work” can become a sanctioned choice. Referring to Giddens’ concept of the politics of emancipation and the politics of life in late modern societies, it is worth considering the forms of work alternative to market labor and the choices of lifestyles. The current political activities in Poland are focused primarily on increasing the professional activity of people with disabilities. However, it cannot be ruled out that in the process of creating politics and political games [Kingdon 1995] new solutions will emerge and “windows of opportunity” will be created for the recognition of alternative forms of work. The communities of people with disabilities will play a key role in introducing new solutions and opening “windows of opportunities”.

Keywords: disability, independent life, market and non-market work, refusal to work

Wprowadzenie

Promowanie praw i inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami we współczesnych społeczeństwach to ważny cel i wyzwanie dla polityk publicznych oraz element polityki zrównoważonego rozwoju służącej włączeniu społecznemu. W wypadku osób z niepełnosprawnościami barierami powodującymi wykluczenie społeczne są m.in. dyskryminujące prawa i polityki, brak dostępności do środowiska fizycznego i przestrzeni wirtualnej, negatywne postawy społeczne, stygmatyzacja i dyskryminacja, brak dostępu do technologii wspomagających i rehabilitacji oraz brak środków i usług wspierających niezależne życie [United Nations 2019: 285]. Aktywność zawodowa i programy powrotu do pracy osób z niepełnosprawnościami uważane są za jedną z najskuteczniejszych metod zapobiegających wykluczeniu społecznemu. Jednak pomimo wprowadzenia szeregu inicjatyw legislacyjnych i politycznych na szczeblu międzynarodowym i krajowym, których celem jest wyeliminowanie dyskryminacji oraz utrzymanie i podejmowanie zatrudnienia, niepełnosprawność pozostaje czynnikiem wpływającym na niekorzystną sytuację na rynku pracy [Czechowski i Wilmowska-Pietruszyńska 2021: 41].

Wymienione cele i działania polityczne mają swe źródła m.in. w ideologii i ruchach osób niepełnosprawnych na rzecz ich praw obywatelskich, społecznych,

ekonomicznych, kulturowych. Koncepcja niezależnego życia osób z niepełnosprawnościami (*independent living*) powstała w nawiązaniu do ruchów praw człowieka i antydyskryminacyjnych zapoczątkowanych w USA w latach 60. XX wieku [Barnes i in. 2005: 159]. Jej celem było przełamanie dominującego w społeczeństwie medycznego podejścia do niepełnosprawności i osób niepełnosprawnych oraz dostrzeżenie w nich pełnoprawnych obywateli i klientów usług. Jak podkreślał lider ruchu Adolf Ratzka, niepełnosprawność w umyśle większości ludzi jest równoznaczna z jakąś formą uzależnienia: od własnej rodziny, pracowników medycznych, życzliwości innych ludzi, wiary podatników, że ich pieniądze są wydawane na szczytny cel. Są oni przekonani, że osoby z niepełnosprawnościami są bezradne i muszą być chronione, zależeć od innych ludzi, być pod ich opieką. Jednak, jak zaznacza Ratzka, większość osób niepełnosprawnych nie jest bezradna ani niesamodzielna z powodu swojej niepełnosprawności, są one uzależnione i bezradne przez polityczne priorytety i kulturę swoich krajów opartą na zależności [Ratzka 2007].

Kultura zależności, zdaniem Ratzki, łączy się z medykacją, traktującą niepełnosprawność jako odchylenie od normy, profesjonalizacją, czyli uzależnieniem od różnego rodzaju specjalistów: lekarzy, pielęgniarek, fizjoterapeutów, terapeutów zajęciowych, psychologów, doradców rehabilitacji, pracowników socjalnych itp., których zadaniem jest leczenie i szkolenie, ochrona i prowadzenie przez życie. Przejawia się także brakiem reprezentacji i wpajaniem od wczesnego dzieciństwa poczuciem gorszości, skutkującym u osób z niepełnosprawnością obniżeniem samooceny, przekonaniem o braku wolności wyboru i samostanowienia. Towarzyszy temu dyskryminacja w równym dostępie do różnych sfer życia i akceptacja segregacji w specjalnych przedszkolach, szkołach specjalnych, specjalnych mieszkaniach lub instytucjach, zakładach pracy chronionej [tamże].

Walka o prawa człowieka i obywatela przyczyniła się do uchwalenia wielu dokumentów międzynarodowych, których celem jest przełamanie kultury zależności, w tym konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych². Ten przełomowy dokument ratyfikowany przez 184 państwa [United Nations b.r.] wzmocnił „prawnoczłowiecze” podejście do niepełnosprawności poprzez uznanie i promowanie rzeczywistego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności na równi z innymi osobami i wyznaczył kierunki działań politycznych. W komentarzu do konwencji sformułowanej przez Komitet ONZ ds. Praw Osób Niepełnosprawnych (2017) podana jest następująca definicja niezależnego życia:

Niezależne życie oznacza, że osoby niepełnosprawne otrzymują wszystkie środki niezbędne do tego, by umożliwić im egzekwowanie wyborów oraz sprawowanie kontroli nad swoim życiem, jak również podejmowanie wszelkich decyzji, które tego życia dotyczą. Osobista autonomia oraz samostanowienie mają kluczowe znaczenie dla niezależnego życia, w tym miejscu mowa jest,

2 Konwencja i protokół fakultatywny do niej zostały przyjęte przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 13 grudnia 2006 r., na mocy rezolucji nr 61/106. Polska ratyfikowała konwencję w 2012 r. Jej tekst opublikowany został w Dz. U. dnia 25 października 2012 r.

między innymi, o dostępie do: transportu, informacji, komunikacji oraz asystencji osobistej osób niepełnosprawnych, miejsca zamieszkania, życia codziennego, zwyczajów, godnego zatrudnienia, związków międzyludzkich, odzieży, pożywienia, higieny i opieki zdrowotnej, jak również o udziale w aktywnościach religijnych i kulturalnych i poszanowaniu praw seksualnych i reprodukcyjnych [*Komentarz ogólny* Nr 5... 2019: art. 19A].

Przełamaniu kultury zależności służą rozwiązania prawne jak ustawodawstwo antydyskryminacyjne, wyłanianie reprezentantów środowisk osób z niepełnosprawnościami oraz ich udział w procesach decyzyjnych, w tym w kontroli nad postulowanymi procesami demedykalizacji, deprofesjonalizacji i deinstytucjonalizacji wsparcia, również podmiotowe traktowanie osób z niepełnosprawnościami jako pełnoprawnych obywateli i klientów mających wolność wyboru na rynku towarów i usług zgodnych ze spersonalizowanymi potrzebami, mającymi do dyspozycji budżety osobiste, w formie płatności gotówkowych będących pod ich kontrolą [Ratzka 2007].

Wykonywanie pracy zarobkowej przez osoby z niepełnosprawnością jest jedną z aktywności służących włączeniu społecznemu i poprawie jakości życia, nie ma jednak tak obligatoryjnego charakteru jak w stosunku do innych uczestników rynku pracy. Zapewnienie prawa do pracy i wspieranie zatrudnienia jest zobowiązaniem władz publicznych, ale w wypadku osób z niepełnosprawnością zwraca się uwagę na obiektywne uwarunkowania, jak np. problemy zdrowotne ograniczające wykonywanie pracy, brak odpowiednich i dostosowanych ofert pracy, niska produktywność pracowników. Niepodejmowanie pracy nie łączy się z utratą renty inwalidzkiej czy renty socjalnej, jak również z dostępem do świadczeń finansowych, rzeczowych i usług. Artykuł 27 konwencji pt. *Praca i zatrudnienie* zobowiązuje państwa do uznania prawa do pracy osób z niepełnosprawnościami na zasadzie równości z innymi osobami poprzez stworzenie odpowiednich warunków umożliwiających im zarabianie na życie i zapewnienie swobodnego wyboru pracy w środowisku otwartym, integracyjnym i dla nich dostępnym.

Koncepcje aktywizacji zawodowej w polityce społecznej i nieplanowane skutki uboczne

Praca zawodowa w społeczeństwach przemysłowych stała się jedną z podstawowych aktywności człowieka, zapewniającą dochód i określającą pozycję jednostki w strukturze społecznej. Osoby pozostające poza rynkiem pracy lub na jego marginesie zaczęły odczuwać dyskryminację w sferze ekonomicznej, politycznej i społecznej [Barnes i Mercer 2008: 51]. Ten podział w szczególności dotknął osoby z niepełnosprawnościami, które z racji ograniczeń miały utrudniony dostęp do rynku pracy lub wykonywały zajęcia niewymagające wysokich kwalifikacji, nisko opłacane, z niewielkimi szansami awansu, często w chronionych zakładach pracy. Najbardziej

dotkliwym skutkiem wykluczania osób z niepełnosprawnościami z płatnego zatrudnienia jest popadanie w ubóstwo oraz coraz większa zależność od instytucji pomocy społecznej lub instytucji charytatywnych [tamże: 61; Golinowska 2018: 104].

Remedium na zwiększenie aktywności zawodowej grup marginalizowanych, w tym osób z niepełnosprawnościami, miało stać się nowe podejście w polityce społecznej, kładące nacisk na upodmiotowienie jednostek, wzmocnienie ich autonomii i samostanowienia (*empowerment*). Jak wskazuje Robert Adams, *empowerment* jest ciągłym, celowym procesem odbywającym się w społeczności lokalnej, podczas którego jednostki, grupy lub społeczności przejmują kontrolę nad swoją sytuacją, osiągają własne cele i poprawiają jakość życia [Adams 2008: xvi].

Koncepcja aktywizacji (lub aktywnej polityki społecznej) należy do najbardziej kluczowych podejść w reformowaniu systemów *welfare states* w Europie [Grewiński 2021: 190]. Znalazła odzwierciedlenie w takich dokumentach strategicznych jak np. Program *Welfare to Work* (1997) rządu Tony'ego Blaira w Wielkiej Brytanii, Program *Aktivierende Sozialstaat* rządu Gerharda Schroedera w Niemczech, unijnych wytycznych Europejskiej Strategii Zatrudnienia (1997) [tamże 2021: 137]. Rozwijane w polityce społecznej podejścia aktywizujące były przedmiotem analiz teoretycznych w publikacjach socjologów zajmujących się państwem opiekuńczym i jego miejscem w gospodarkach kapitalistycznych, m.in. Anthony'ego Giddensa i Gøsty Espinga-Andersena [zob. szerzej Grewiński 2021].

Celem wprowadzania podejść aktywizujących w polityce społecznej było poszukiwanie alternatywnych dla pasywnych źródeł finansowania i prostej redystrybucji rozwiązań, które miały skłonić osoby pozostające bez pracy do większej aktywności i zaangażowania się w zmianę swojej sytuacji na rynku pracy. Rozwijana w Unii Europejskiej koncepcja *flexicurity*, wzorowana na rozwiązaniach duńskich wprowadzonych po raz pierwszy w 1990 r., stworzona była na podstawie łatwych procesów zatrudniania i zwalniania pracowników oraz zabezpieczenia wysokich zasiłków dla bezrobotnych. Termin *flexicurity*, pochodzący od słów *flexibility* (elastyczność) oraz *security* (bezpieczeństwo), miał oddawać potrzebę pogodzenia większej elastyczności zgłaszanej przez pracodawców z potrzebą większej ochrony oczekiwanej przez pracowników [Rymsza 2005]. Wysokie świadczenia socjalne i aktywizacja zawodowa miały łagodzić czas utraty pracy i pozwolić na szybkie przekwalifikowanie i zdobycie nowego zatrudnienia. Koncepcja ta stanęła przed różnymi wyzwaniami w państwach członkowskich, wielokrotnie w czasach światowego kryzysu gospodarczego i finansowego (2008). Grupą najmocniej dotkniętą jego konsekwencjami stali się młodszy pracownicy. Ta grupa jest zazwyczaj nadreprezentowana wśród pracowników zatrudnionych w tzw. nietypowych/niestandardowych formach zatrudnienia. Doprowadziło to do przypadków dużej segmentacji rynków pracy w wielu krajach, m.in. w Polsce [Giermanowska 2013]. W grupach ryzyka na rynku pracy znalazły się także kobiety z małymi dziećmi, pracownicy migrujący, osoby z niepełnosprawnościami i w wieku starszym.

W stosunku do grup słabszych, marginalizowanych, społecznie wykluczonych od ostatniej dekady XX wieku, w ramach modernizacji europejskich *welfare states*

rozwijano nowe podejście aktywizacyjne w polityce społecznej. Znalazło to swój wyraz zarówno w Europejskiej Strategii Zatrudnienia, jak i w strategii „Europa 2020”, w których uznano zwiększenie szans na zatrudnienie i uczestnictwo w rynku pracy osób bezrobotnych, a także marginalnych kategorii siły roboczej/ „nieaktywnych zawodowo” za warunek konieczny do osiągnięcia celów w zakresie zatrudnienia i zakończenia zależności od opieki społecznej i związanych z tym nadmiernych wydatków socjalnych [van Berkel i in. 2012: 260]. Nowe podejście aktywizujące ma stanowić remedium na nieefektywny paternalizm, rosnące uzależnienie jednostek od państwowej opieki socjalnej i zjawisko społecznego dziedziczenia ubóstwa występujące w enklawach biedy, czyli zjawiska pojawiające się w tradycyjnym modelu zabezpieczenia społecznego, tzw. starego państwa dobrobytu [Rymsza i Karwacki 2017: 16].

Koncepcja aktywnej polityki społecznej „redefiniuje normatywne i instytucjonalne ramy świadczenia obywatelom usług przez ukierunkowanie interwencji publicznej na ekonomiczne i życiowe usamodzielnienie adresatów wsparcia” [tamże: 15]. Jest ona kierowana do instytucji pomocy społecznej i rynku pracy, gdzie dokonują się największe transfery kierowane do osób uzależnionych od świadczeń dla bezrobotnych lub pomocy społecznej, ale także do podmiotów zajmujących się rehabilitacją zawodową osób niepełnosprawnych czy działających w ramach ekonomii społecznej, a także w segmencie tzw. zatrudnienia socjalnego [tamże: 16–17].

Wymienione podejścia aktywizujące w polityce społecznej, w ramach których realizowane były i są liczne programy aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnościami, jak również wiele inicjatyw legislacyjnych i politycznych podejmowanych na szczeblu krajowym i międzynarodowym na rzecz ich pełnego uczestnictwa w rynku pracy, nie przynoszą oczekiwanych rezultatów [zob. szerzej Czechowski i Wilmowska-Pietruszyńska 2021; Giermanowska 2021]. Różne formy aktywizacji zawodowej osób pozostających poza rynkiem pracy zyskały wielu krytyków z uwagi na niezamierzone skutki działania programów. Dotyczy to m.in. programów typu *workfare* („praca zamiast zasiłku”), wykonywania pracy pod przymusem, które według Guya Standinga są skrajną formą regulacji pracy niepromującej wzrostu zatrudnienia i zakłócającej działanie rynków pracy. To „moralizujące politycznie działanie”, któremu należy się przeciwstawić: „Koniec końców, *workfare* odbiera prawa i zamienia ludzi w zbywatele na gruncie ich własnego społeczeństwa” [Standing 2015: 286].

Opisane są także nieplanowane skutki uboczne programów aktywizujących dla grup marginalizowanych na rynku pracy. Do tych skutków należą: rozwijanie zatrudnienia nieproduktywnego, stygmatyzacja uczestników programów aktywizujących, „gettyzacja” osób słabszych na chronionym rynku pracy [Karwacki i in. 2014: 391–393]. Programy reintegracji zawodowej i społecznej realizowane w Polsce w zakładach aktywności zawodowej i zakładach pracy chronionej, zatrudnienia socjalnego i przedsiębiorczości społecznej organizowane przez podmioty publiczne i pozarządowe, zdaniem badaczy tego zjawiska, często nadmiernie instrumentalizują aktywizację zawodową, gubiąc potencjał podnoszenia podmiotowości osób

niepełnosprawnych (*empowerment*) i ich zatrudnialności (*employability*) [Karwacki i in. 2014]. Stosowane formy mobilizacji do pracy klientów poszczególnych urzędów pracy, ośrodków pomocy społecznej i innych placówek wsparcia socjalnego często przyjmują formę kontroli społecznej zachowań środowisk marginalizowanych, stając się swoistą metodą zarządzania *underclass* [Rymsza i Karwacki 2017].

Osoby z niepełnosprawnościami są szczególną kategorią na rynku pracy i, jak dowodzi wiele analiz, ich pełne włączenie w rynek zajęć płatnych jest niemożliwe. Znacznie częściej niż osoby sprawne doświadczają bezrobocia lub nie są w pełni zatrudnione (*underemployment*) [Barnes i Marcer 2008: 59–62]. Standing twierdzi, że z racji swoich ułomności, postrzeganej „inności”, w dalszym ciągu doświadczają dyskryminacji i „schodzą się z prekariatem”, ponieważ mają ograniczone wybory życiowe do prekarnych możliwości zatrudnienia [Standing 2014: 186].

W tym kontekście nie zaskakują wyniki badania mającego na celu zdiagnozowanie potrzeb osób z niepełnosprawnościami w Polsce [Sochańska-Kawiecka i in. 2017]. Jednym z ważnych wniosków z niego wyciągniętych są niskie motywacje do podjęcia aktywności zawodowej przez osoby niepracujące:

Jedynie 12 proc. spośród nich [osób niepracujących – przyp. red.] bez wahania podjęłoby się nowej pracy, gdyby im ją zaoferowano, a kolejne 24 proc. prawdopodobnie zrobiłoby to po zastanowieniu. Natomiast aż 37 proc. osób biernych zawodowo wprost deklaruje, że na pewno nie podjęłoby zaoferowanej im pracy, a kolejnych 15 proc. raczej odrzuciłoby ofertę zatrudnienia [Sochańska-Kawiecka i in. 2017: 200].

Dane te można interpretować jako skutek dostrzeganego przez osoby z niepełnosprawnościami braku szans na znalezienie odpowiednich ofert pracy, wyczerpanie się obecnie funkcjonującej formuły aktywizacji społeczno-zawodowej. Warto jednak podkreślić, że niska motywacja do podjęcia pracy zawodowej przez osoby niepracujące może wynikać z wyboru innego stylu życia, zaangażowania w inne aktywności, związane np. z rodziną, pracą domową i opiekunczą, rehabilitacją i zarządzaniem swoją chorobą, aktywnością w organizacjach społecznych i lokalnych, działalnością w sferze kultury czy sportu.

Zróżnicowane potrzeby, style życia osób z niepełnosprawnościami a polityka emancypacji i polityka życia

Osoby z niepełnosprawnością to bardzo szeroka i zróżnicowana kategoria społeczna. To, co łączy tę kategorię społeczną, to niższe wskaźniki jakości życia i większe ryzyko ubóstwa na tle osób bez niepełnosprawności. W badaniach potrzeb osób z niepełnosprawnościami globalny wskaźnik jakości życia, będący uśrednioną wartością

wskaźników cząstkowych, przyjął wartość 38,5 pkt na możliwe 100 pkt [Sochańska-Kawiecka i in. 2017: 85]. Najniższe wartości wskaźnik jakości życia osiągał w przypadku osób niepełnosprawnych intelektualnie (24,5 pkt) oraz osób chorujących psychicznie (31,2 pkt). W pozostałych 3 grupach niepełnosprawności (osoby z dysfunkcją wzroku, ruchu i słuchu) wskaźnik utrzymywał się na podobnym poziomie, nieco przekraczając średnią wartość odnotowaną dla ogółu badanych osób z niepełnosprawnościami. Na wartość wskaźnika jakości życia najbardziej negatywny wpływ mają bardzo niskie wartości wskaźników aktywności edukacyjnej oraz aktywności ekonomicznej [tamże: 227]. Niepełnosprawność jest także silnie powiązana z ubóstwem i wykluczeniem społecznym. Gospodarstwa domowe z osobami z niepełnosprawnościami są zdecydowanie biedniejsze niż przeciętne, cechuje je niższa intensywność pracy i relatywnie niższe wykształcenie dorosłych, a wraz z wiekiem osoby z niepełnosprawnościami częściej wymagają opieki [Golinowska 2018: 104–105].

Osoby z niepełnosprawnościami zaliczane są do grup narażonych na wykluczenie społeczne, ponieważ niepełnosprawność często utrudnia, a nawet uniemożliwia im pełnienie wielu ról społecznych. Bez odpowiedniego wsparcia ich potrzeby są w niewystarczającym stopniu zaspokajane, a możliwości integracji społecznej są ograniczone. Badania wśród osób z niepełnosprawnością wskazały, jak ważne są potrzeby, które mają charakter uniwersalny – zostały one wymienione przez osoby z różnymi dysfunkcjami. Mowa tutaj o kwestiach zdrowotnych, pracy, sytuacji bytowo-materialnej, rehabilitacji fizycznej, integracji, transporcie i edukacji [Sochańska-Kawiecka i in. 2017: 72]. O ile praca i zdrowie były wskazywane mniej więcej na równi przez osoby z różnymi rodzajami niepełnosprawności, o tyle pozostałe były częściej wymieniane przez przedstawicieli poszczególnych niepełnosprawności, np. transport jest najważniejszy dla osób z dysfunkcją ruchu, edukacja dla osób z dysfunkcją słuchu lub wzroku, integracja dla chorujących psychicznie lub z upośledzeniem umysłowym [tamże: 74].

Najmniej zaspokojoną potrzebą wymienianą przez badanych było zapewnienie odpowiedniej sytuacji materialno-bytowej. Potwierdza to opinie, że niepełnosprawność jest czynnikiem sprzyjającym ubóstwu i powoduje, że wiele rodzin nie ma zaspokojonych podstawowych potrzeb materialno-bytowych [Golinowska 2018]. W czołówce niezaspokojonych potrzeb znalazły się ponadto praca, przyrzady pomagające w niepełnosprawności, zdrowie, rehabilitacja fizyczna oraz przystosowanie mieszkania [Sochańska-Kawiecka i in. 2017: 72].

W omawianych badaniach analizie poddano także potrzeby specjalne związane z niepełnosprawnością. Wymieniło je ponad 44% badanych [tamże: 47]. Najczęściej wskazywane były potrzeby w obszarze mieszkalnictwa, związane z możliwością prowadzenia samodzielnego życia (pomoc asystenta, pielęgniarki, dostosowanie mieszkania), potrzeby związane z przyrządami, urządzeniami lub technologiami (sprzęt ortopedyczny, optyczny, umożliwiający słyszenie, komputerowy i inny umożliwiający codzienne funkcjonowanie), potrzeby związane z transportem i przemieszczaniem (likwidacja barier architektonicznych, przystosowanie transportu).

Waga poszczególnych potrzeb zależała od rodzaju niepełnosprawności badanego, jak również jego wiedzy, aktywności, stylu życia. Podsumowując wynik badania, autorzy stwierdzili:

Przeprowadzone analizy pokazały, że wśród osób niepełnosprawnych obserwujemy redukcję potrzeb do tych najbardziej podstawowych. Częstym zjawiskiem jest także nieumiejętność wskazania jakichkolwiek potrzeb, choć obiektywna analiza sytuacji danej osoby wskazuje, że niezaspokojone potrzeby występują i to w stopniu znacznym. Dodatkowo ON [osoby niepełnosprawne] często nie mają informacji, wiedzy, a także wyobraźni na temat możliwych rozwiązań mogących poprawić jakość ich życia [tamże: 229].

Niewielka liczba badań dotyczących potrzeb, aspiracji, stylów życia tak dużej i różnorodnej kategorii społecznej pozostawia wiele pytań, na które trudno udzielić jednoznacznych odpowiedzi. Przykładem są choćby badania zadowolenia z życia osób z niepełnosprawnościami, których celem była identyfikacja czynników determinujących jakość życia osób z niepełnosprawnością fizyczną lub psychiczną [Dębicka i in. 2017]³. Na podstawie przeprowadzonych badań wywnioskowano, że wiek, płeć, miejsce zamieszkania, wykształcenie oraz zmienne związane z funkcjonowaniem w społeczeństwie nie mają istotnego wpływu na zadowolenie z życia osób z niepełnosprawnością. Natomiast zadowolenie z życia ma duży związek z sytuacją finansową jednostki. Zadowolający stan posiadanego majątku powodował ponad czterokrotnie większą szansę zadowolenia z życia w porównaniu z osobami niepełnosprawnymi oceniającymi nisko swój stan majątkowy. Także pozytywna zmiana sytuacji majątkowej w ciągu ostatnich 5 lat poprawiała szansę bycia zadowolonym z życia prawie 18-krotnie w porównaniu z szansą zadowolenia osób nieobserwujących zmiany swojej sytuacji majątkowej [tamże: 40]. Dla poczucia zadowolenia z życia istotny był również ogólny stan zdrowia osoby niepełnosprawnej, a także wpływ takich czynników jak integracja pomiędzy grupami społecznymi osób zdrowych i niepełnosprawnych, przystosowanie placówek publicznych do potrzeb osób niepełnosprawnych oraz uprawianie sportu, przystosowanie budynku mieszkalnego dla osób niepełnosprawnych ruchowo czy sprzyjające otoczenie, w którym mieszkała osoba z niepełnosprawnością psychiczną.

W omawianych badaniach oparto się na subiektywnych miernikach jakości życia wyznaczonych przez przekonania wyrażane przez osoby z niepełnosprawnością, z którymi przeprowadzane były rozmowy. Jak podkreślają autorki, często w takiej sytuacji ocena jest uzależniona od ostatnich doświadczeń czy choćby różnych oczekiwań i punktów odniesienia respondentów [tamże]. Ten aspekt jest bardzo ważny w badaniach osób z niepełnosprawnością, ponieważ niepewny i zmienny ich stan zdrowia, jak również często występujące poczucia wykluczenia i automarginalizacji

3 W badaniu wykorzystano metodę pomiaru bezpośredniego z zastosowaniem kwestionariusza ankietowego techniką *face to face* na pilotażowej próbie 172 osób posiadających orzeczenie o niepełnosprawności fizycznej lub psychicznej, zamieszkałych na terenie Dolnego Śląska. Do analizy wykorzystano metody statyczne odpowiednie dla danych jakościowych, takie jak testy niezależności oraz modele logitowe.

mogą rzutować na zmienność ocen. W dalszych analizach autorki stwierdziły, że poczucie stanu zdrowia osób niepełnosprawnych nie zależy od rodzaju niepełnosprawności. Czynniki, które mają znaczenie, to forma spędzania czasu wolnego, uprawianie sportu i możliwość zdobycia pracy na wysokim stanowisku. Najważniejszym czynnikiem wpływającym na pozytywną samoocenę stanu zdrowia jest aktywne angażowanie się w zajęcia rekreacyjne i regularne uprawianie sportu. Stąd wniosek, że „zdrowie osób niepełnosprawnych nie determinuje ich stylu życia, ale styl życia jest ważny dla samooceny stanu zdrowia”⁴ [Dębicka i in. 2020: 496].

Zróżnicowanie potrzeb, aspiracji, czynników wpływających na jakość i zadowolenie z życia osób z niepełnosprawnościami powoduje, że nie ma tu jednoznacznych wyjaśnień i gotowych recept dla działań publicznych. Złożony charakter zjawiska niepełnosprawności, jego wielowymiarowość i dynamika wymagają kompleksowego podejścia, konstruowania wieloaspektowych mechanizmów i instrumentów polityki społecznej [Gąciarz 2017: 63]. Warto jednak podkreślić, że u podstaw wszelkich działań powinna być jednostka i jej prawo do autonomii i niezależnego życia.

Można tu nawiązać do Giddensowskiej koncepcji polityki emancypacji i polityki życia w społeczeństwach późnej nowoczesności. Ta pierwsza – *emancipatory politics* – jest definiowana jako polityka wolności od wyzysku, nierówności i ucisku. Jej celem jest sprawiedliwość, równość i uczestnictwo w środowiskach życia społecznego (swobodne i niezależne działanie), które może być osiągnięte poprzez „wyzwolenie nieuprzywilejowanych grup z opresji lub eliminacj[ę] względnych różnic między nimi” [Giddens 2001: 288]. Z kolei polityka życia (*life politics*) jest polityką samorealizacji, wyboru przez jednostkę stylu/sposobu życia, autonomii w decyzjach życiowych. Wydaje się, że w wypadku osób z niepełnosprawnościami zwiększaniu szans na rynku pracy powinny towarzyszyć działania wspierające i uznające także inne aktywności, które nie zawsze muszą być powiązane z zarabianiem pieniędzy, ale mogą być definiowane jak praca społecznie użyteczna, chociaż niemająca rynkowego charakteru.

Praca rynkowa i praca nierynkowa w perspektywie polityki życia

Praca jest pojęciem złożonym, różnie definiowanym, a jej charakter się zmienia w odmiennych kontekstach historycznych. W społeczeństwach przemysłowych praca została opisana jako aktywność związana z konkretnym *miejscem* (poza

4 Wszystkie tłumaczenia w artykule są autorskie. W oryginale: „In conclusion, the health of disabled people does not determine their lifestyle, but lifestyle is important for the self-assessment of health”.

domem) i *czasem* (tj. przeciwieństwem czasu wolnego), działalnością w sferze produkcji i usług, oraz zaczęła być utożsamiona z pracą zarobkową (rynkową) [Edgell 2006]. Jednocześnie wykonywaniu pracy zaczęto przypisywać daleko idące korzyści dla jednostki, wykraczające poza dostarczanie środków pieniężnych będących dla większości ludzi głównym źródłem utrzymania, jak: organizacja życia codziennego jednostek, istotne źródło kontaktów społecznych i uczestnictwa w sieciach społecznych, znaczenie dla zachowania poczucia własnej wartości i samorealizacji, zdrowia i dobrego samopoczucia, postrzeganie życia jako znaczącego [Giddens 2004: 396]. W wypadku osób z niepełnosprawnościami, oprócz wymienionych korzyści, zwraca się także uwagę na funkcje rehabilitacyjne, socjalizacyjne i terapeutyczne związane z pracą zawodową, podkreślając ich szczególne znaczenie. Wykonywanie pracy zarobkowej umożliwia pokrycie zwiększonych kosztów utrzymania wynikających z niepełnosprawności i daje poczucie niezależności ekonomicznej. Jednostki dzięki pracy przestają być jedynie biorcami świadczeń i obciążeniem ekonomiczno-opiekuńczym dla rodzin, stają się uczestnikami rynku pracy i równoprawnymi obywatelami. Praca w przypadku osób z ograniczeniami sprawności przybliża szanse inkluzji społecznej: daje im poczucie użyteczności społecznej i zwiększa poczucie własnej wartości, przyczynia się do rozwoju osobowego i pozytywnej samooceny, zwiększa możliwości samorealizacji i poczucie kontroli nad własnym życiem, umożliwia rozwój kontaktów społecznych, wychodzących poza relacje domowe [Jaglarz 2017; Gjertsen i in. 2021]. Dzięki temu jest istotnym składnikiem normalizacji życia osób z niepełnosprawnościami, wpływając na stan psychiczny i zdrowie jednostek.

Uznaniu normalizacyjnej wartości pracy zarobkowej w życiu osób z niepełnosprawnością nie towarzyszą jednak w wystarczającym stopniu możliwości zatrudnienia. Niepełnosprawność, co już zostało podkreślone w artykule, jest czynnikiem sprzyjającym nieobecności na rynku pracy, a osoby z niepełnosprawnościami często są kierowane do prac niskopłatnych, bez możliwości rozwoju zawodowego i awansu, postrzegane są przez pracodawców jako mniej produktywne jednostki pracujące. Niepowodzenia licznych programów aktywizacji zawodowej osób marginalizowanych na rynku pracy stawiają pytania o granice wdrażania w role zawodowe osób z niepełnosprawnościami i szukanie alternatywnych form ich uczestnictwa społecznego.

Te nowe perspektywy mogą być rozważane w kontekście rosnącego uznania w naukach społecznych dla znaczenia pracy nierynkowej w społeczeństwach nowoczesnych, jak również w związku z przełamywaniem stereotypu niepełnosprawnych i dominującej kultury zależności na rzecz upodmiotowienia i sprawczości osób z niepełnosprawnościami. Nowe spojrzenie na pracę i jej rolę w życiu osób z niepełnosprawnościami odchodzi od tradycyjnego rozumienia pracy jako działalności wyłącznie rynkowej i płatnej oraz uznaje i dowartościowuje różnego rodzaju prace niezarobkowe. Akceptacja szerokiego definiowania pracy jako aktywności rynkowej i nierynkowej ma w naukach społecznych wielu zwolenników. Nawiązać tu można do Ulricha Becka i jego koncepcji społeczeństwa obywatelskiego (*civil*

society). Tworzą je obywatele zaangażowani w różne rodzaje prac, między innymi w pracę płatną w pełnym i niepełnym wymiarze czasu pracy (w miarę możliwości i potrzeb) i pracę obywatelską (*civil labour*), do której zalicza się pracę wolontaryjną (m.in. w sztuce, kulturze, polityce) oraz rodzicielską opiekę nad dziećmi i ich wychowaniem. Ten nowy podział pracy w *multi-active society* gwarantuje niektóre uprawnienia związane dotychczas z pracą zarobkową (na przykład emerytury, opiekę zdrowotną) także osobom wykonującym inne rodzaje pracy [Beck 2005]. Richard Sennett, w czasach gospodarki globalnego i elastycznego kapitalizmu, opowiada się za nowym kulturowym zakotwiczeniem sfery pracy człowieka. Jedną z kluczowych wartości nowej etyki pracy jest kategoria użyteczności pracy. Łączy się ona z nadaniem statusu ludziom wykonującym różne rodzaje prac niepłatnych, ale ważnych dla społeczeństwa i będących dobrem publicznym, są to np. wolontariaty, opieka nad dziećmi i osobami starszymi [Sennett 2010].

Także wśród badaczy zajmujących się niepełnosprawnością rośnie przekonanie o potrzebie dowartościowania prac dotychczas niepostrzeganych w kategoriach rynkowych. Colin Barnes twierdzi, że rozwiązanie problemu zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami wymaga nowej konfiguracji pojęć niepełnosprawności i pracy, która mogłaby polegać na uznaniu za pracę codziennych zadań, wykonywanych w związku z zarządzaniem swoją niepełnosprawnością. Przykładem zaangażowania w pracę jest np. wprowadzanie różnych systemów samoobsługowych w obszarze świadczonych usług. Dzięki tym rozwiązaniom osoby niepełnosprawne stają się pracodawcami wielu profesjonalistów, którzy ich wspierają, odpowiadają za rekrutację i finansowanie usług, a ich wiedza i umiejętności stają się zbliżone do prowadzenia „małej firmy” [Barnes 2012]. Mechanizm bezpośredniego przekazywania osobom z niepełnosprawnością środków finansowych na zakup usług, np. asysty osobistej, jest zgodny z filozofią niezależnego życia i stosowany w niektórych krajach. Występowanie w roli pracodawcy i samodzielne kupowanie usług na rynku daje osobom z niepełnosprawnością poczucie kontroli nad swoim wsparciem i przyczynia się do ich upodmiotowienia i emancypacji [Mladenov 2020]. Warto podkreślić, że proces normalizowania alternatywnych i/lub uzupełniających sposobów życia i pracy (obejmujących pracę opiekuńczą, emocjonalną, społeczną i rehabilitację) jest postrzegany jako wyzwalający i sprawiedliwy dla osób z niepełnosprawnościami [Turner i in. 2017].

Nawiązując do przyjętej za Giddensem perspektywy polityki życia, należy zauważyć, że osoby z niepełnosprawnościami w epoce późnej nowoczesności powinny mieć możliwości wyboru różnych stylów życia, opartych nie tylko na wykonywaniu pracy zarobkowej, ale także na angażowaniu się w inne aktywności, które są użyteczne dla społeczeństwa. Łączy się to ze zmianą kulturowych wartości i przebudową modelu państwa opiekuńczego [Giermanowska i Raław 2014: 124]. To założenie pozostaje w opozycji do tych przedstawicieli ruchu praw osób niepełnosprawnych i zwolenników prawa do pracy, którzy uznają, że tylko dzięki pracy zawodowej osoby z niepełnosprawnościami mogą znaleźć sens, przynależność i poczucie wartości

oraz być traktowane poważnie jako posiadacze praw. Zwolennicy prawa do pracy zakładają, że z biegiem czasu połączenie pracy, edukacji publicznej i aktywizmu spowoduje erozję społecznych, kulturowych i politycznych barier utrudniających pełne uczestnictwo osób z niepełnosprawnościami w społeczeństwie [Blattner 2020]. Z takim stanowiskiem nie zgadza się Charlotte Blattner, która podkreśla, że nacisk na prawo do pracy wyklucza ludzi, którzy nie mogą pracować, i podważa ich roszczenia do innych praw. Dlatego należy wspierać rozwiązania, które pozwolą lepiej radzić sobie z napiętym i złożonym skrzyżowaniem pracy i niepełnosprawności. Według autorki także „odmowa pracy” (*refusal to work*) powinna stać się usankcjonowaną możliwością, gwarantującą ludziom możliwość wyboru i realizacji alternatywnych stylów życia, a zajęcia poza „pracą” powinny odgrywać znaczącą rolę w życiu społecznym, politycznym i dyskursie kulturowym. Byłoby to możliwe pod warunkiem odrzucenia kapitalistycznej ideologii pracy, uznającej pracę za najwyższe powołanie i obowiązek moralny. Przyjęcie takiego stanowiska łączy się z uznaniem prawa do „odmowy pracy” jako istotnej wartości życia społecznego, z zagwarantowaniem dostępu do praw i uprawnień obywatelskich [tamże].

Wnioski końcowe

W Polsce w dyskursie publicznym i strategiach rządowych dostęp do zatrudnienia i aktywizacja zawodowa osób z niepełnosprawnościami uznawane są za priorytet działań publicznych. W przyjętej w dniu 16 lutego 2021 r. przez Radę Ministrów „Strategii na rzecz Osób z Niepełnosprawnościami 2021–2030”⁵ założono wzrost wskaźnika zatrudnienia osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym z 26,2% (w 2018 r. przyjęta wartość bazowa) do 40,0% (w 2030 r. założona wartość docelowa), w tym znaczne zwiększenie zatrudnienia na otwartym rynku pracy. Można wnioskować, zakładając dotychczasowe niskie wskaźniki uczestnictwa w rynku pracy, że jest to cel bardzo ambitny. Nie można negować stwierdzenia, że praca rynkowa dla osób z niepełnosprawnościami jest istotnym czynnikiem ich rehabilitacji, integracji i poprawy jakości życia, warto jednak dopuścić także inne alternatywy i style życia. Trzeba także podkreślić, że konwencja ONZ, uznając i promując rzeczywiste korzystanie z praw i wolności osób z niepełnosprawnościami, odwołuje się do koncepcji niezależnego życia, z zachowaniem takich wartości jak autonomia i samostanowienie. Przyczynia się do wzmocnienia oczekiwań i roszczeń środowisk osób z niepełnosprawnościami w zakresie wolności wyboru stylu życia i pracy.

5 Uchwała nr 27 Rady Ministrów z dnia 16 lutego 2021 r. w sprawie przyjęcia dokumentu Strategia na rzecz Osób z Niepełnosprawnościami 2021–2030 (M.P. 2021, poz. 218).

Stąd podczas wdrażania różnych rozwiązań konwencyjnych na szczeblu krajowym te wartości powinny być uwzględniane⁶.

Odwołując się do teorii strumieniowej, skoncentrowanej na procesie kreowania polityki i grach politycznych [Kingdon 1995], można pokusić się o refleksję nad perspektywą kształtowania się polityki publicznej w Polsce w związku z możliwościami, jakie tworzą formy alternatywne dla pracy zawodowej, oraz zastanowienie, czy w związku z nowymi problemami otworzą się w strumieniu polityki nowe „okna możliwości”. Jak podkreśla Paweł Kubicki [2017: 23], na tworzenie i późniejszą realizację agendy, otwierającą „okna możliwości”, wpływają trzy współzależne strumienie: problemy postrzegane jako kwestie do rozwiązania; same rozwiązania (*policies*), czyli sposoby radzenia sobie z danymi problemami, oraz gry polityczne (*politics*), związane z uprawianiem polityki (m.in. wyniki wyborów, lobbings, oczekiwania opinii publicznej). Znaczącą rolę w procesie wprowadzania nowych rozwiązań odgrywiają doradcy polityczni, eksperci, w tym środowiska akademickie, a w kontekście niepełnosprawności – środowiska osób z niepełnosprawnościami [tamże: 24].

Praca zawodowa, co przedstawiono w artykule na podstawie wyników badań, jest jedną z możliwych alternatyw mających wpływ na oceny jakości życia czy też zadowolenie z życia osób z niepełnosprawnością. Czynniki mającymi wpływ są także m.in. subiektywne odczucia związane ze stanem zdrowia oraz dostępem do opieki medycznej i usług wspierających, jak również potrzeby materialne, w tym poczucie bezpieczeństwa finansowego i zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych. Dla wielu osób codzienne zmaganie się z niepełnosprawnością może być postrzegane jako dominująca aktywność, wyczerpująca, a nawet uniemożliwiająca realizację innych ról społecznych, np. związanych z udziałem w aktywności zawodowej. Jednocześnie osoby z niepełnosprawnościami angażują się w działania wolontaryjne [Masłyk 2019], zajęcia domowe, opiekuńcze w swoich rodzinach [Kumaniecka-Wisniewska 2006; Wiszejko-Wierzbička i in. 2018], aktywność kulturalną i sportową [Niedbalski 2019]. Dostrzeżenie tych bardzo różnorodnych aktywności zmienia wizerunek osób z niepełnosprawnościami i tworzy szanse dla nowej agendy w procesie politycznym, np. wprowadzającej świadczenia kompensacyjne z tytułu zarządzania swoją niepełnosprawnością, rehabilitacją, zaangażowania w pracę opiekuńczą, wolontaryjną. Jednak w wypadku problemów związanych z niepełnosprawnością wiele z dotychczas zdiagnozowanych ma charakter chroniczny (dyskryminacja na rynku pracy, system orzecznictwa, dostępność, sytuacja opiekunów osób z niepełnosprawnościami) i trudno przewidzieć, które staną się przedmiotem rozważań i wejdą do agendy działań rządowych [Kubicki 2017: 23]. Jak twierdzi John Kingdon, pewne tematy pojawiają się w debacie publicznej, wpływają w agendę, stają się problemami agendy rządowej, a inne nie: „O wzorcach polityki publicznej

6 W Biurze Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych trwają prace nad projektem ustawy wdrażającej Konwencję o prawach osób niepełnosprawnych o proponowanej nazwie: Ustawa o wyrównywaniu szans osób z niepełnosprawnościami.

decydują przecież nie tylko takie ostateczne decyzje, jak głosowania w legislaturze czy inicjatywy i weta prezydentów, ale także fakt, że niektóre tematy i propozycje pojawiają się na pierwszym miejscu, a inne nigdy nie są brane poważnie pod uwagę⁷ [Kingdon 2014: 2]. Czy tak będzie z uznaniem dla pracy nierynkowej, trudno dzisiaj wyrokować. We wprowadzaniu nowych rozwiązań i powstawaniu „okien możliwości” zapewne kluczową rolę będą odgrywać osoby z niepełnosprawnościami i ich reprezentacje.

Bibliografia

- Adams R. (2008), *Empowerment, Participation and Social Work*, New York: Palgrave Macmillan.
- Beck U. (2005), *The Brave New World of Work*, Cambridge: Polity Press.
- Barnes C. (2012), *Re-thinking Disability, Work and Welfare*, *Sociology Compass*, 6: 472–484.
- Barnes C., Mercer G. (2008), *Niepełnosprawność*, przeł. P. Morawski, Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Barnes C., Mercer G., Shakespeare T. (2005), *Exploring Disability: A Sociological Introduction*, Cambridge: Polity Press.
- Blattner Ch.E. (2020), *Right to Work or Refusal to Work: Disability Rights at a Crossroads*, *Disability & Society*, 36(9): 1–24.
- Czechowski K., Wilmonska-Pietruszyńska A. (2021), *Aktywność zawodowa i programy powrotu do pracy osób niepełnosprawnych*, *Niepełnosprawność – Zagadnienia, Problemy, Rozwiązania*, I–II(38–39): 41–45.
- Dębicka J., Mazurek E., Szalotka K. (2017), *Postrzeganie jakości życia przez osoby niepełnosprawne*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 483: 29–43.
- Dębicka J., Mazurek E., Szalotka K. (2020), *Health Status and Lifestyle of the Mentally and Physically Disable*, *European Research Studies Journal*, 23(2): 488–499.
- Edgell S. (2006), *The Sociology of Work. Continuity and Change in Paid and Unpaid Work*, London: Sage Publications.
- Gąciarz B. (2017), *Polityka społeczna wobec niepełnosprawności. Zarządzanie problemem czy strategia empowerment?*, [w:] A. Karwacki, M. Rymśa, B. Gąciarz, T. Kaźmierczak, B. Skrzypczak, *Niezatrudnieniowe wymiary aktywizacji. W stronę modelu empowerment?*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 63–105.
- Giddens A. (2001), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Giddens A. (2004), *Socjologia*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Giermanowska E. (2013), *Ryzyko elastyczności czy elastyczności ryzyka. Instytucjonalna analiza kontraktów zatrudnienia*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Giermanowska E. (2021), *Niepełnosprawność, aktywizacja zawodowa i rynek pracy*, *Niepełnosprawność – Zagadnienia, Problemy, Rozwiązania*, I–II(38–39): 80–102.

7 W oryginale: „The patterns of public policy, after all, are determined not only by such final decisions as votes in legislatures, or initiatives and vetoes by presidents, but also by the fact that some subjects and proposals emerge in the first place and others are never seriously considered”.

- Giermanowska E., Raclaw M. (2014), *Pomiędzy polityką życia, emancypacją i jej pozorowaniem. Pytania o nowy model polityki społecznej wobec zatrudnienia osób niepełnosprawnych*, *Studia Socjologiczne*, 2(213): 107–127.
- Gjertsen H., Hardonk S., Ineland J. (2021), *Work Inclusion for People with Intellectual Disabilities in Three Nordic Countries: The Current Policy and Challenges*, *Scandinavian Journal of Disability Research*, 23(1): 360–370.
- Golinowska S. (2018), *O polskiej biedzie w latach 1990–2015. Definicje, miary, wyniki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grewiński M. (2021), *Usługi społeczne we współczesnej polityce społecznej: przegląd problemów i wizja przyszłości*, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Jaglarz E. (2017), *Praca i jej znaczenie dla osób z niepełnosprawnością. Prawny i społeczny wymiar funkcjonowania zawodowego osób z niepełnosprawnością*, *Studia Socialia Cracoviensia*, 2(17): 181–196.
- Karwacki A., Kaźmierczak T., Rymśza M. (2014), *Reintegracja: aktywna polityka społeczna w praktyce*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Kingdon J.W. (1995), *Agendas, Alternatives, and Public Policies*, wyd. 2, New York: Longman.
- Kingdon J.W. (2014), *Agendas, Alternatives, and Public Policies*, wyd. 2, Pearson Education Limited.
- Komentarz ogólny Nr 5 (2017) na temat niezależnego życia i bycia częścią społeczności (2019)*, Komitet ONZ ds. Praw Osób Niepełnosprawnych, Warszawa: Fundacja Centrum Praw Osób Niepełnosprawnych.
- Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz. U. 2012, poz. 1169).
- Kubicki P. (2017), *Polityka publiczna wobec osób z niepełnosprawnościami*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Kumaniecka-Wiśniewska A. (2006), *Kim jestem? Tożsamość kobiet upośledzonych umysłowo*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „ŻAK”.
- Mastyk T. (2019), *Po pierwsze człowiek. Kapitał społeczny osób niepełnosprawnych w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mladenov T. (2020), *What Is Good Personal Assistance Made of? Results of a European Survey*, *Disability & Society*, 35(1): 1–24.
- Niezbalski J. (2019), *Niepełnosprawność i osoby z niepełnosprawnością. Od pasywności i wykluczenia do aktywności życiowej i integracji społecznej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Ratzka A. (2007), *Independent Living for People with Disabilities: From Patient to Citizen and Customer*, dostęp online: www.independentliving.org/docs7/ratzka20071022.html (dostęp: 1.10.2022).
- Rymśza M. (2005), *W poszukiwaniu równowagi między elastycznością rynku pracy a bezpieczeństwem socjalnym. Polska w drodze do flexicurity?*, [w:] M. Rymśza (red.), *Elastyczny rynek pracy i bezpieczeństwo socjalne. Flexicurity po polsku?*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, s. 9–34.
- Rymśza M., Karwacki A. (2017), *Między podejściem empowerment a zarządzaniem underclass. Dwa modele aktywizacji w polityce społecznej*, [w:] A. Karwacki, M. Rymśza, B. Gąciarz, T. Kaźmierczak, B. Skrzypczak, *Niezatrudnieniowe wymiary aktywizacji. W stronę modelu empowerment?*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 15–62.
- Sennett R. (2010), *Kultura nowego kapitalizmu*, przeł. G. Brzozowski, K. Osłowski, Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA.
- Sochańska-Kawiecka M., Kołakowska-Seroczyńska Z., Zielińska D., Makowska-Belta E., Ziewiec P. (2017), *Badanie potrzeb osób niepełnosprawnych. Raport końcowy*, Warszawa: PFRON.
- Standing G. (2015), *Karta prekariatu*, przeł. P. Juskowiak, P. Kaczmarski, M. Szlinder, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Turner D.M., Bohata K., Thompson S. (2017), *Introduction to Special Issue: Disability, Work and Representation: New Perspectives*, *Disability Studies Quarterly*, 37(4): 6101.
- Uchwała nr 27 Rady Ministrów z dnia 16 lutego 2021 r. w sprawie przyjęcia dokumentu Strategia na rzecz Osób z Niepełnosprawnościami 2021–2030 (M.P. 2021, poz. 218).
- United Nations (2019), *Disability and Development Report – Realizing the Sustainable Development Goals by, for and with persons with disabilities 2018*, New York: United Nations.
- United Nations (b.r.), dostęp online: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html> (dostęp: 11.03.2022).
- Van Berkel R., Graaf W. de, Sirovátka T. (2012), *Governance of the Activation Policies in Europe: Introduction*, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 32(5): 260–272.
- Wiszejko-Wierzbička D., Raclaw M., Wołowicz-Ruszkowska A. (2018, red.), *Byliśmy jak z kosmosu. Między (nie)wydolnością środowiska a potrzebami osób z niepełnosprawnościami*, Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.